

ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ: РИЗИКИ ВТРАТИ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Небрат В. В., Курбет О. П., Боднарчук Т. Л.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З початком повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації та ракетно-бомбових ударів по українських містах значна частина студентів закладів вищої освіти разом зі своїми близькими виїхали у західні області й за кордон. Зарубіжні університети відкривають програми, щоб вони могли продовжити навчання. Пабліки та групи у соцмережах рясніють пропозиціями підтримки вимушено переміщених університетської та академічної спільнот закордоном. Науковцям та молодим дослідникам теж пропонують стипендії та заохочення до академічної мобільності.

За умов призупинення навчального процесу в зоні активних бойових дій та руйнування навчально-дослідницької інфраструктури університетів зростають ризики втрати частини професорсько-викладацького складу та студентства внаслідок вимушеної міграції. Разом з тим, забезпечення неперервності відтворення національного інтелектуального потенціалу, підготовки фахівців для відновлення економіки та соціогуманітарного розвитку є умовою перемоги України та подальшого зміцнення її державного суверенітету, геополітичної суб'єктності та економічної конкурентоспроможності. З огляду на це питання організаційної перебудови освітнього процесу, структури та динаміки вимушеної освітньої мобільності, а також розроблення заходів протидії негативним тенденціям є актуальним науково-практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор та виділення невирішених раніше частин проблеми. Розробленню проблематики освітньої мобільності та конкурентоспроможності національних освітніх систем було надано імпульс із початком пандемії COVID-19, яка вплинула на абсолютно усі сфери життя та діяльності людей цілої планети. Академічна спільнота одразу ж відреагувала на це хвилею публікацій з різних галузей науки. Зокрема, досліджувалися й питання міжнародної студентської мобільності, динаміка змін, ризики та загрози академічної мобільності в умовах

пандемії¹. Однак у 2022 р. Україна зіштовхнулася зі значно загрозовішим викликом, який потребує ґрунтовного дослідження та наукового осмислення. Мова йде про негативний вплив російсько-української війни на розвиток науково-освітньої сфери України та загрози втрати національного інтелектуального капіталу за цих умов. Розроблення цієї проблематики лише розпочинається.

Формулювання цілей (постановка завдання).

Мета полягає в окресленні сучасних загроз, стану перебудови освітнього процесу в Україні та вимушеної освітньої мобільності в умовах війни, а також визначенні можливих шляхів зменшення ризиків втрати національного інтелектуального потенціалу України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

1. Перебудова освітнього процесу в умовах війни в Україні

Враховуючи указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022², на підставі листа Міністерства освіти і науки України від 25 лютого 2022 р. № 1/3277-22 у перші два тижні війни в навчальних закладах України було запроваджено канікули. Відповідно

¹ Yang, Q., Shen, J., Xu, Y. Changes in International Student Mobility amid the COVID-19 Pandemic and Response in the China Context. *Fudan J. Hum. Soc. Sci.* 2022. 15. P. 23–40. <https://doi.org/10.1007/s40647-021-00333-7>; Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин: монографія / за ред. В. В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. С. 442-456; Koris, R., Mato-Díaz, F. J., Hernández-Nanclares, N. From real to virtual mobility: Erasmus students' transition to online learning amid the COVID-19 crisis. *European Educational Research Journal.* 2021. 20(4). P. 463-478. <https://doi.org/10.1177/147490412111021247>; Грищенко, І. М., Кизимчук, О. П., Шевченко, О. О. COVID-19: проблеми та перспективи інтернаціоналізації ЗВО. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія Економічні науки.* 2020. 3 (147). С. 11-22. <https://doi.org/10.30857/2413-0117.2020.3.1>

² Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 29.04.2022)

до частини третьої статті 2 Закону України «Про вищу освіту»³ та рекомендацій листа Міністерства освіти і науки України від 06.03.2022 р. № 1/3371 «Про організацію освітнього процесу»⁴, на виконання наказу Міністерства освіти і науки України від 07.03.2022 р. № 235 «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти під час воєнного стану»⁵, частина вищих навчальних закладів з 14 березня 2022 р. відновили процес навчання студентів. Коледжам та університетам після завершення канікул було рекомендовано розпочати освітній процес у залежності від безпекової ситуації в регіонах, де ситуація дозволяє це зробити у дистанційному чи змішаному форматі. Водночас рекомендовано забезпечити особливі умови навчання (встановлення індивідуального графіка навчання, надання академічної відпустки тощо) для тих здобувачів освіти, які перебувають в лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, займаються волонтерською діяльністю, і внести зміни до затвердженого графіка освітнього процесу з урахуванням поточних змін⁶.

На місцях була розпочата робота щодо перебудови освітнього процесу в умовах війни, згідно рекомендацій МОН України та за власною ініціативою. Оскільки впродовж двох років навчання переважно відбувається дистанційно, тому доступ до інтернету автоматично знімає багато питань, зокрема щодо готовності викладачів та студентів до такого формату.

Але для сотень тисяч студентів Харкова, Сум, Києва, Херсона та інших міст України відновлення освітнього процесу за постійним місцем проживання або навчання особливо у перший місяць повномасштабної війни було проблематичним. Завдання, які вирішували адміністрації університетів – забезпечення порядку і збереження матеріально-технічних цінностей, документації; протидія дезінформаційним атакам ворога; консолідація академічної спільноти задля боротьби з агресором. При цьому заклади вищої освіти в регіонах, що перебували під ворожими обстрілами, приймали

рішення про вимушене продовження канікул або намагалися хоча б частково відновити процес навчання студентів. Для прикладу, в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» було прийнято рішення продовжити канікули до 27 березня⁷ (фактично тривали до 1 квітня), кінцеві терміни подачі робіт, в тому числі курсових та кваліфікаційних, було скасовано. При цьому вивчалася можливість відновлення освітнього процесу з використанням синхронних та асинхронних методів дистанційного навчання, станом на 16 березня було актуалізовано доступ до ресурсів Coursera, розроблено спрощений порядок оформлення академічної мобільності здобувачів освіти в умовах війни. Студенти НаУКМА отримали можливість зареєструватися для дистанційного вивчення дисциплін Гіссенського університету, які викладаються в межах Virtual International Programme. Це повноцінні дисципліни літнього семестру Гіссенського університету, які відкриті для студентів партнерських університетів.

Разом з тим, Києво-Могилянська Бізнес-Школа⁸ продовжує суперактуальні на сьогодні безпекові освітні програми. Від імені українського бізнесу Могилянці створюють різноманітні, навіть глобальні фандрейзингові проекти на підтримку воюючої України, як от Збір коштів на навчання тактичній медицині і невідкладну медичну допомогу. В строю Правничий Батальйон (Ukrainian Law Forces), на іншому важливому фронті – кіберпідрозділ CyberFI, команда якого створила телеграм-бот психологічної підтримки. Продовжує свою активну діяльність StopFake.org, який вже вісім років спростовує фейки російської пропаганди українською, англійською, російською, чеською, польською та французькою мовами.

У національному університеті «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського» за наказом від 09 березня 2022 р. канікули було продовжено до 1 квітня 2022 р.⁹ У Сумському державному університеті для здобувачів освіти всіх форм навчання оголошено канікули до 31 березня 2022 р.¹⁰, організована евакуація іноземних студентів, здійснюється підтримка та життєзабезпечення студентів, які зали-

³ Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 29.04.2022)

⁴ Лист Міністерства освіти і науки України «Про організацію освітнього процесу» від 06.03.2022 р. № 1/3371. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/kerivnykam_06_03_org_osvit_procusu.pdf (дата звернення: 29.04.2022)

⁵ Наказ Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти під час воєнного стану» від 07.03.2022 р. № 235. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-roboti-zakladiv-fahovoyi-peredvishoyi-vishoyi-osviti-na-chas-voennogo-stanu> (дата звернення: 29.04.2022)

⁶ Сергій Шкарлет розповів про організацію освітнього процесу у закладах освіти. Сайт МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-rozproviv-pro-organizaciyu-osvity-nogo-procesu-u-zakladah-osviti> (дата звернення: 29.04.2022)

⁷ Канікули продовжено до 27 березня. Сайт НаУКМА. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/5069-kanikuly-prodovzheno-do-27-bereznia-2022-r> (дата звернення 29.04.2022)

⁸ Сайт Києво-Могилянської Бізнес-Школи. URL: <https://kmb.su.ua/en/> (дата звернення: 29.04.2022)

⁹ Зміни до графіку освітнього процесу. Сайт НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського». URL: <https://kpi.ua/node/19046> (дата звернення: 29.04.2022)

¹⁰ У СумДУ продовжено канікули для здобувачів освіти усіх форм навчання до 31 березня. Сайт Сумського державного університету. URL: <https://sumdu.edu.ua/uk/news/377-u-sumdu-prodovzheno-kanikuly-dlia-zdobuvachiv-osvity-usikh-form-navchannia-do-31-bereznia.html> (дата звернення 29.04.2022)

шаються в гуртожитках. Аналогічна ситуація в Сумському національному аграрному університеті, Харківському національному університеті ім. Василя Каразіна та інших вишах.

Таким чином, для значної кількості закладів вищої освіти, що перебували і досі перебувають у зоні активних бойових дій, відновлення освітнього процесу є неможливим. Це обумовлено, перш за все, прямою загрозою життю і здоров'ю студентів і викладачів у зоні обстрілів, руйнуванням навчальних корпусів та транспортної інфраструктури, відсутністю електропостачання, інтернету та ін. Окрім того, значна частина викладачів, інших працівників університетів та інститутів мобілізовані до лав ЗСУ, доєдналися до лав добровольців, загонів територіальної оборони, волонтерських структур. Можливості ж використання дистанційних технологій навчання в умовах обстрілів, руйнувань та постійної загрози ракетних ударів дуже обмежені.

2. Вимушена освітня мобільність

З початком повномасштабного вторгнення російської армії на українській території, що опинилася в зоні активних бойових дій та масованих обстрілів, навчальний процес було перервано. Разом зі своїми рідними зону активних бойових дій залишила і значна частина студентства. За різними оцінками, загальна чисельність тих, хто вимушено переїхав до більш безпечних західних областей складає від 3,5–4¹¹ до 7 млн. осіб¹². За даними Управління Верховного комісара ООН, на початок квітня 2022 р. кількість українських громадян, які перетнули державний кордон, становила понад 4,5 млн. осіб¹³. Зважаючи на обставини, можемо цілком обґрунтовано припустити, що це були українці, які залишили Україну з метою набуття статусу біженців або пошуку тимчасово захисту, в тому числі користуючись підтримкою та дружньою допомогою сусідніх держав. Це найбільша міграційна хвиля з часів Другої світової війни.

Фактично 50–70% з цього числа припадає на дітей та молодь, серед них старшокласники і студенти. Об'єктивна невизначеність щодо тривалості війни ускладнює здійснення прогнозів стосовно зворотної міграції. Припускаємо, що така масштабна міграція може мати тимчасовий характер, і завер-

шення бойових дій сприятиме поверненню українських громадян. Втім, є значні ризики того, що українські біженці прагнутимуть залишатися у приймаючих країнах на постійній основі, і чим довше триватиме війна, тим більшими стають ці ризики.

Внаслідок ворожих обстрілів та бойових дій не лише студенти, а й значна частина викладачів були змушені покинути місця постійного проживання та праці, стати вимушеними переселенцями та біженцями. Негативні наслідки вимушеної міграції в умовах війни формують ризики втрати людського потенціалу України. У добу постання глобальної інформаційної економіки, коли людина і знання становлять основний ресурс і джерело соціо-економічного розвитку, чинниками втрати людського потенціалу є, зокрема, такі негативні тенденції: депрофесіоналізація фахівців, які вимушено втрачають зв'язок із науково-освітньою діяльністю; відтік з України професорсько-викладацьких кадрів у пошуках безпеки для себе і своїх рідних; руйнування науково-дослідницьких осередків і спадкоємності в розвитку наукових шкіл. Масовий відтік з України людського, у тому числі, інтелектуального капіталу, формує загрози для її подальшого економічного та соціогуманітарного розвитку.

Разом з тим, низка європейських країн, зокрема Польща, Угорщина, Румунія, Німеччина та Чехія, пропонують вигідні умови навчання, а також різні стипендіальні програми у рамках програм тимчасового захисту біженців та академічної мобільності. Окремі закордонні вищі навчальні заклади запропонували можливість продовження навчання студентів з України за спеціальністю. Наприклад: Університет Вітовта Великого у м. Каунасі (Литва), Університет Бухаресту (Румунія), Університет ім. Коменського в Братиславі (Словаччина), Університет Томаша Масарика у Брно (Чехія), Брістольський університет (Велика Британія), Вільний Університет Брюсселя (Бельгія), Німецька академічна ініціатива біженців Альберта Ейнштейна (Німеччина), Університет Західної Богемії (Чехія) та ін. Університети Польщі, Естонії, Литви, Греції та інших країн висловили свою підтримку і готовність надавати її українським студентам, зокрема це стосується продовження навчання, стипендіальних програм, психологічної та фінансової підтримки.

Для прикладу, у березні 2022 р. польський уряд прийняв закон «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на її території», який крім іншого визначає пільгові умови вартості навчання для українських студентів у польських ЗВО. Польське Національне агентство з питань академічних обмінів (NAWA) запустило програму «Солідарні з Україною», учасники якої, а це українське студентство та молоді науковці, отримують пільгові умови навчання й наукових досліджень. Такі

¹¹ Портрет абсолютно іншого українця. Інтерв'ю НВ із професоркою Лібановою про кардинальні зміни в суспільстві. Нове время. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/viyna-v-ukrajini-yak-zminilosya-ukrajinske-suspiilstvo-intervyu-nv-z-elloyu-libanovoyu-50229900.html> (дата звернення: 14.04.2022)

¹² ООН: з України виїхало вже понад 4,5 млн. біженців. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3453947-z-ukraini-viihali-vze-ponad-45-miljona-bizenciv-oon.html> (дата звернення: 11.04.2022)

¹³ Там само.

ж «заманливі» програми для українських докторантів й науковців пропонує й Словацька академія наук.

Закордонні навчально-дослідницькі осередки відкривають програми, орієнтовані на підтримку академічної мобільності студентів, аспірантів та докторантів, викладачів ЗВО, дослідників, які стали вимушеними переселенцями та шукають безпечних умов для продовження навчання та професійної діяльності. Така підтримка країн-партнерів заслуговує великої вдячності, проте, з іншого боку, загрожує колосальною втратою людського потенціалу України зараз і в майбутньому.

Уваги з боку влади потребує не тільки проблема вимушеної міграції молоді з регіонів масивного обстрілу, але й виїзд за кордон дітей старшого віку й студентства з відносно спокійних областей. Пільгові умови проживання, навчання, працевлаштування, значна соціальна та фінансова підтримка, які спрямовані, насамперед, на ті категорії осіб, що тікають від війни, розглядаються молоддю з відносно спокійних регіонів як можливість покращення рівня та якості власного життя. Саме тому уже зараз досить гострою є потреба підтримки національної системи вищої освіти як стратегічної сфери відновлення та розвитку інтелектуального капіталу, у тому числі через зниження вартості контрактної форми навчання, державного пільгового кредитування освітніх послуг тощо. Досить обережно варто ставитися до спрощеної системи вступу, адже катастрофічним наслідком такого кроку може стати зниження якості вищої освіти, що своєю чергою може запустити негативну ланцюгову реакцію.

3. Напрямки зменшення ризиків втрати людського та інтелектуального потенціалу України

З одного боку, фізичне знищення освітньо-наукової інфраструктури на територіях активних бойових дій, з іншого боку, максимально сприятлива міграційна політика європейських урядів по відношенню до українських громадян посилюють ризики втрати нової генерації фахівців, інтелектуального потенціалу України. Означені процеси та ризики обумовлюють необхідність впровадження на державному рівні заходів швидкого реагування та створення умов для збереження і відтворення людського потенціалу соціоекономічного відродження України.

Такими заходами можуть стати загальнонаціональні програми внутрішньої освітньо-наукової мобільності, реалізація яких на сьогодні можлива завдяки відносній локалізації активних бойових дій. Уже зараз на рівні самоорганізації та місцевих ініціатив деякі університети західних регіонів України пропонують внутрішньо переміщеним особам та евакуйованим учасникам освітнього процесу приєднатися до дистанційного відвідування занять за

широким вибором спеціальностей. Це стосується насамперед таких класичних університетів як Національний університет «Львівська політехніка», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя. Студентам-переселенцям усіх рівнів вищої освіти (1–6 курси) поряд з тимчасовим переведенням на широкий спектр спеціальностей (економічні, юридичні, філологічні, історичні тощо) пропонується також продовження вивчення окремих навчальних курсів.

Програми внутрішньої мобільності пропонують і галузеві заклади вищої освіти, зокрема: керівництво Буковинського державного медичного університету запрошує приєднатися до дистанційного навчання за усіма напрямками студентів Харківського національного медичного університету, таку ж пропозицію подали Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка тощо. У той же час, всі ці заходи є доволі поодинокими, реалізуються на рівні самоініціативи та вимагають загальноміністерського узгодження низки нормативно-організаційних умов.

Деяко складнішим є питання відновлення роботи закладів вищої освіти з територій, які найбільше постраждали від бойових дій. Постає проблема внутрішнього переміщення таких університетів чи їхніх підрозділів до інших, відносно спокійних, регіонів. Цей процес уже торкнувся окремих закладів. Наприклад, центр управління Луганського національного університету імені Тараса Шевченка перенесено до м. Полтава, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля – до Дніпра та Кам'янець-Подільського. Тим не менше, наслідком такої внутрішньої інституційної мобільності може бути посилення конкуренції на периферійних ринках освітніх послуг та об'єднання закладів вищої освіти. Своєю чергою, це загрожує вивільненням значної частини адміністративного персоналу та науково-педагогічних працівників, що у випадку масовості поглибить соціальні протиріччя в умовах війни та повоєнного часу. Відповідно, процес релокації університетів має бути чітко скоординованим та врегульованим на державному рівні. Важливо не тільки створити умови для поновлення роботи ЗВО, які не можуть здійснювати освітньо-дослідницьку діяльність через російське вторгнення та пряму загрозу життю та здоров'ю студентів, викладачів і співробітників, але й врахувати інтереси усіх учасників освітнього процесу.

З початку війни все більше підприємств та установ відкривають тимчасові офіси у відносно безпечних регіонах. Почала діяти державна програма релокації підприємств, орієнтована на відновлення

економіки в умовах війни¹⁴. Це забезпечує можливість продовження діяльності на нових майданчиках, виробництво необхідної продукції, надання послуг, функціонування закладів інфраструктури. Разом з тим, переміщення підприємств з територій, що наближені або знаходяться у зоні бойових дій, до більш безпечних західних регіонів України, надає людям можливість продовжувати роботу, отримувати доходи і, відповідно, зменшує потік біженців. Зберігаються сім'ї, інші члени родини також утримуються від виїзду за кордон. За умов надання можливості продовження навчання в Україні, члени родини студентів матимуть додаткову мотивацію утриматися від вимушеної еміграції.

Висновки та рекомендації

Виїзд української молоді за кордон і раніше ставив проблему. В умовах війни під ударом опинилися мирні міста, від ворожих обстрілів зазнали руйнувань університети, студентські містечка, навчальні корпуси та дослідницькі лабораторії. Освітній процес у багатьох вищих навчальних закладах було перервано. Значна частина студентської молоді разом з родинами стала вимушеними переселенцями, близько 2 млн – виїхали за кордон як біженці, користуючись підтримкою та дружньою допомогою сусідніх держав. Окремі закордонні вищі навчальні заклади пропонують продовження навчання студентів з України, відкривають дослідницькі програми та можливості академічного стажування, що сприяє масовому відтоку найбільш перспективної та конкурентоздатної в інформаційно-інноваційному глобальному середовищі студентської молоді. Поряд з позитивними аспектами міжнародної допомоги та академічної співпраці, новими можливостями міжнародної освітньої інтеграції така ситуація загрожує колосальною втратою людського потенціалу України зараз і в майбутньому.

Для протидії негативним наслідкам вимушеної міграції студентської молоді та забезпечення безперервності та наступності освітнього процесу у вищій школі вважаємо за доцільне:

- створення загальноукраїнської платформи для формування бази даних можливостей та механізмів продовження навчального процесу студентами всіх

рівнів вищої освіти на відповідних навчальних програмах у закладах вищої освіти, що продовжили та відновили навчальний процес;

- запровадження загальнонаціональних програм внутрішньої освітньо-наукової мобільності, орієнтованих на забезпечення безперервності та якості освіти, надання можливості студентам із областей та територій, де ведуться активні бойові дії, відновити навчання. Такий крок сприятиме зменшенню масштабів виїзду молоді за кордон, і, разом з тим, відкриє можливість продовження навчання в Україні;

- рекомендувати адміністраціям закладів вищої освіти, що перебувають поза зоною активних бойових дій, оптимізувати використання платформ дистанційної освіти та засобів контролю за освітнім процесом з урахуванням відкриття окремих курсів та створення груп для студентів – внутрішньо переміщених осіб, що навчалися у ЗВО спорідненого профілю; сприяти поширенню та максимальному застосуванню технологій дистанційної форми освіти, збереженню та першочерговому відновленню, за можливості, інформаційно-комунікаційної інфраструктури, яка є критичною для забезпечення освітнього процесу;

- з метою збереження потенціалу для повоєнної реконструкції соціогуманітарного простору та розвитку академічного середовища передбачити можливості та інституційні механізми передислокації закладів вищої освіти із зони активних бойових дій. Це дозволить зберегти їхню структуру та самобутність, оригінальні навчальні плани і програми підготовки фахівців, цілісність та спадкоємність наукових шкіл;

- передбачити врахування міжнародного досвіду, отриманого завдяки програмам підтримки українських студентів, науковців та дослідників у програмах перебудови та повоєнного відновлення освітнього процесу.

Повномасштабне військове вторгнення посилює рівень загроз, на часі питання як фізичного виживання усіх учасників освітнього процесу, так і збереження та відтворення людського потенціалу України, можливості продовжувати навчання. Разом з тим, майбутнє відновлення і розвиток України, її конкурентні позиції в світі залежать від того, наскільки буде збережений освітньо-науковий потенціал нації, забезпечена безперервність і якість освіти та наукових досліджень.

Інформація про автора:

Небрат Вікторія Василівна,

доктор економічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка відділу економічної історії

Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

¹⁴ Програма релокації підприємств. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> (дата звернення: 02.05.2022)

Курбет Олександра Петрівна,
кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Боднарчук Тетяна Леонідівна,
кандидат економічних наук, доцент,
науковий співробітник відділу економічної історії
Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України»
26, вул. Панаса Мирного, Київ, 01011, Україна

Information about the authors:

Nebrat Victoria Vasylivna,
Doctor of Economic Sciences, Senior Scientific Researcher,
Head of the Department of Economic History
Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine

Kurbet Oleksandra Petrivna,
PhD,
Researcher at the Department of Economic History,
Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine

Bodnarchuk Tetiana Leonidivna,
PhD, Assistant Professor,
Researcher at the Department of Economic History,
Institute of the Economy and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine
26, str. Panas Mirnyi, Kyiv, 01011, Ukraine